

**İ'TİZÂL FİKRİ NİSPET EDİLEN ŞÂFİİ ŞAHISLAR VE FIKIHTA
ŞÂFİİLİĞİ BENİMSEYEN MU'TEZİLİ ŞAHISLAR**
The Shafis Associated with the İ'tizal and The Mu'tezilites
Accepting The Fiqh of Shafi

Fatmanur Alibekiroğlu EREN*

Öz

Tarihsel süreçte İ'tizâl fikri nispet edilen Şâfiî şahıslar ile fıkıhta Şâfiîliği benimseyen Mu'tezili bazı şahısların mevcut olduğu görülmektedir. Üçüncü/dokuzuncu asrın ikinci yarısından, altıncı/on ikinci asra kadar özellikle Bağdat ve Nişabur şehirlerinde yaşayan pek çok şahıs İ'tizâl ile Şâfiîliği bir arada benimsemiştir. Bu etkileşimin pekişmesinde Büveyhîler gibi bazı siyasi unsurların mezhep politikalarının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Şâfiî-Mu'tezili olarak da isimlendirilebilecek olan söz konusu şahıslara Şâfiî ve Mu'tezili geleneğin biyografi kitaplarında işaret edilmiştir. Bunun yanında tam bir Mu'tezili sayılamamakla birlikte kısmen İ'tizâlî görüşleri benimseyen Şâfiî şahıslara dair de örnekler söz konusudur. Şâfiîlik-Mu'tezile etkileşiminin tezahürü olarak sayılabilecek tüm bu örneklere her iki geleneğin yaklaşımında ise bazı farklılıkların mevcut olduğu tespit edilmiştir. Biz bu çalışmada öncelikle Şâfiîlik-Mu'tezile etkileşimine dair mülâhazalara yer verdik ve burada her iki mezhebin birbirine olan bakış açısını değerlendirdik. Daha sonra İ'tizâl fikri

Abstract

In the historical process there are some Shafi'i individuals who have the idea of İ'tizâl and some Mu'tazilite people who have adopted Shafi'i in the jurisprudence. From the second half of the third/ninth century until the sixth/twelfth century, many people especially who lived in Baghdad and Nishapur regions, have adopted İ'tizâl and Shafi'i together. It is understood that some political elements such as Buvayhids are effective in consolidating this interaction. These individuals, who may also be called Shafi'i-Mu'tazilite, are indicated in the biographical dictionary of Shafi'i and Mu'tazilite tradition. There are also examples about Shafi'i individuals adopted İ'tizâl, although who cannot be fully considered a Mu'tazilite. It is understood that there are some differences in the approach of both traditions to all these individuals who can be considered as a example of the interaction of Shafi'i-Mu'tazilah. In this study, we first included considerations regarding

* Arş. Gör. Dr. Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi, orcid.org/0000-0001-9629-5736, e-posta: falibekiroglu@cu.edu.tr

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
10.06.2019	27.06.2019	30.06.2019
DOI	10.18403/emakalat.574860	

nispet edilen Şâfiî şahıslar ile fıkhıta Şâfiîliği benimseyen Mu'tezili şahıslardan tespit edebildiklerimizin biyografilerine yer verdik. Bunu yaparken, şahıslarla ilgili genel malumatı vermek yerine, şahısların özellikle Mu'tezile ve Şâfiî mezhepleri ile ilişkileri üzerinde durduk. Bu çalışma ile amacımız tarihsel süreçte şahıslar bazında mevcut olan tüm etkileşim örneklerini bütüncül bir şekilde ele almaktır.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile, Şâfiilik, Şâfiî-Mu'tezili, Eş'arilik, Şâfiî Tabakalar.

the interaction of Shafi'i-Mu'tazila and evaluated the perspective of the two sects. Then, we have included the biographies of what we can identify from Shafi'i individuals associated with the i'tizal and some Mu'tazilite people who have adopted Shafi'i fiqh. In doing so, instead of giving general information about individuals, we have particularly focused on the relations with Mu'tazila and Shafi'i sects. With this study, our aim is to take a total approach to all examples of interaction in the historical process.

Keywords: Mu'tazila, The Shafi'i, Shafi'i-Mu'tazilite, Ash'arism, Shafi'i Classes,

Giriş

Fıkhî bir mezhebe mensubiyet, çoğunlukla mezhep mensuplarının önemli bir kısmının tercihiyle uyumlu olan kelamî bir mezhebe aidiyeti gerektirmiştir. Bu durumun Hanefi-Maturidiler veya Şâfiî-Eş'ariler şeklinde bilinen örnekleri mevcuttur. Bununla birlikte, aynı kelamî kimliğin farklı fıkhî eğilimlerle ya da tek bir fıkhî eğilimin muhtelif itikadî söylemlerle etkileşimde bulunması da ihtimal dahilinde olmuştur. Söz konusu etkileşim örnekleri "i'tizâl fikri nispet edilen Şâfiî şahıslar" veya "Mu'tezili olarak bilinen bazı şahısların fıkhıta Şâfiîliği tercih etmesi" şeklinde tezahür etmiştir. Etkileşim, Mu'tezile üzerinden okunduğunda ilmî, siyasî ve sosyal birtakım sebeplerle mezhep içerisindeki fıkhî tercihlerin farklılaştığı görülmektedir. Bu noktada Mu'tezile içerisinde fıkhıta Hanefîliği benimseyen önemli bir çoğunluğun olduğunu söylenebilir. Mu'tezile ve Hanefîlik mezhepleri arasındaki etkileşim, Abbâsiler dönemindeki mihne hadiselerinin etkisiyle Irak bölgesinde neşet etmiştir. IV./X. asırda siyasî unsurların da etkisiyle Hanefiler içerisinde Mu'tezili fikirleri benimseyen ulemanın yanında, Mu'tezili şahıslar arasında da fıkhıta Hanefîliği benimseyen ciddi bir çoğunluk ortaya çıkmıştır. Büveyhiler ile Selçuklu hakimiyetinin belirli dönemlerinde Mu'tezile'nin desteklenmesiyle artan ve IV./X

ve V./XI. asırda Horasan bölgesinde de örneklerine rastlanan etkileşim, özellikle V./XI. asırdan sonra ise Harezmi'de varlık göstermiştir.¹ Mu'tezile içerisinde fıkhîta Hanefiliği benimseyen çoğunluğa ilaveten fıkhîta Şâfiliğin benimsenmesinin de mezhep içerisinde önemli bir tercih unsuru olduğu anlaşılmaktadır. Etkileşim fıkhî kimlik olan Şâfilik üzerinden değerlendirildiğinde ise Eş'ariliği benimseyen çoğunluğun dışında bazı istisnai isimlerin kısmen ya da tamamen Mu'tezile ile ilişkilendirildikleri görülmektedir.

İ'tizâl ve Şâfi fikhını bir arada benimseyen şahıslara, Şâfiilere ve Mu'tezililere ait tabakat kitaplarında atıfta bulunmaktadır. Şâfi tabakatlarda yer alan şahısların fakih kimlikleri ön planda olup i'tizâl fikrini belirli konularda benimsediklerine işaret edilirken, Mu'tezilî tabakatlarda yer alan Şâfi şahısların i'tizâl kimliklerine hususiyetle "fukahadan adl görüşünü benimseyenler" içerisinde yer verilmiştir. İki mezhep arasındaki etkileşimin neredeyse her bir şahıs üzerinde muhtelif şekillerde tezahür etmesi, bizi burada tabakat geleneğindeki veriler üzerinden bir değerlendirme yapmaya sevk etmiştir. Bu noktada tarihsel süreç içerisinde hususiyetle Şâfi ve Mu'tezilî tabakatlardaki veriler esas alınarak "i'tizâl ile ilişkilendirilen Şâfi şahıslar" veya "Şâfiliği benimseyen Mu'tezilî şahıslar" tespit edilmeye çalışılmıştır. Şahısları belirlerken dikkatimizi çeken bir diğer önemli husus ise iki geleneğin işaret ettiği şahısların farklılık göstermesidir. Nitekim Mu'tezilî tabakatlarda i'tizâl ile ilişkisine atıfta bulunulan Şâfi şahısların, Şâfi tabakatlarda i'tizâl ile ilişkisine değinilmemektedir. Benzer şekilde her iki gelenek tarafından kabul gören Kadı Abdülcebbâr (ö. 415/1025) dışında, Şâfi tabakatlarda i'tizâl ilişkisinden bahsedilen şahıslar ise Mu'tezilî tabakatlardaki fukaha listesinde yer

¹ Mu'tezile ile Hanefilik arasındaki etkileşim çağdaş araştırmacılar tarafından ele alınmıştır. Bkz. Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi* (İstanbul: Endülüs, 2018), 133-232; Şükrü Özen, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*, (Basılmamış Doçentlik Çalışması), İstanbul 2001, 161 vd. İbrahim Aslan, "Mu'tezilî ve Hanefî Söylemlerin Etkileşimi Üzerine", *Journal of Islamic Research*, 27/1 (2016), 81, ss. 78-89; Fatmanur Alibekiroğlu, "Tarihsel Süreçte Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi" (Doktora tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana 2018).

almamaktadır. Bu sebeple önce her iki geleneğin i'tizâl ile ilişkilendirdiği şahısları müstakil başlıklar altında tasnif etmeyi düşündük. Ancak bu tasnif biçiminin kronolojik süreci bozacağı endişesiyle bundan vazgeçtik. Bunun yerine şahısların i'tizâl ile ilişkisine hangi geleneğin atıfta bulunduğu her bir şahsın biyografisi içerisinde yer verdik. Bunun yanında, her iki geleneğin tabakat kitaplarında biyografisi mevcut olan şahısları da biyografi geleneğinden herhangi birinde i'tizâl ile Şâfiî fikhını bir arada benimsediklerine işaret edilmese dahi, söz konusu ilişkinin tezahürü olarak değerlendirdik. Dolayısıyla bu şahısları da çalışmamıza dahil ettik. Söz konusu şahıslardan öncü kimliği Şâfîlik olanlar için “Mu'tezilî-Şâfiî”, öncü kimliği Mu'tezile olan şahıslar için ise “Şâfiî-Mu'tezilî” şeklinde bir isimlendirmenin yapılması uygun görülmeyle birlikte biz, i'tizâl fikri ile Şâfiî fikhını bir arada benimsediği zikredilen şahısların tamamı için ortak bir isimlendirme olarak “Şâfiî-Mu'tezilî” isimlendirmesini kullanmayı tercih ettik. Biz bu çalışmada bahsi geçen unsurları dikkate alarak, sonraki çalışmalara da yön vermesi gayesiyle tabakat geleneğinin verdiği bilgiler doğrultusunda herhangi bir süreç ve de bölge kısıtlamasına gitmeksizin i'tizâl ile ilişkisine işaret edilen şahıslardan tespit edebildiğimiz on altı şahsın biyografisine yer verdik.

Ele aldığımız konu ile ilgili müstakil bir çalışma tespit edilememekle birlikte bazı çalışmalarda konuya atıfta bulunulduğu görülmektedir. Mesela Melchert, IV./X. asırda Şâfîiliğin teşekkül ettiği coğrafyada bulunan İmamî ve Mu'tezilî unsurlardan bahsederken, çok sayıda Mu'tezilî'nin Şâfiî fıkıh okuluna dâhil olduğunu söylemiş ve bu şahıslardan bazılarının ismine çalışmasında yer vermiştir.² Hansu'nun Şâfiî'nin (ö. 204/920) haber bağlamındaki görüşleri ile Mu'tezile arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı amaçlayan çalışması ise Şâfiî ile Mu'tezile arasındaki ilişkiyi müstakil bir çalışma ekseninde ele alması açısından oldukça önemlidir. Ayrıca bu çalışmada tabakat geleneğinde i'tizâl ile ilişkilendirilen bazı şahıslardan da bahsedilmiştir. Bununla birlikte çalışmanın esas gayesi bu şahısları ortaya koymak olmadığı için söz

² Christopher Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law, 9th-10th Centuries C.E.* (Leiden: New York: Köln: Brill, 1997), 84, 85.

konusu şahıslardan bazılarının isimleri zikredilmekle yetinilmiştir. ³ Bunların dışında başka bazı araştırmalarda da yine Şâfiî'nin Mu'tezilî ulema ile ilişkisine değinildiği belirtilmelidir. ⁴

Sonuç olarak, söz konusu çalışmalar konunun belirli yönlerine işaret etmekle birlikte biz bu çalışmada yukarıda bahsi geçen çalışmalarda yer yer işaret edilen şahıslara dair örneklerin tamamını bütüncül olarak ortaya koymayı ve bu yönüyle konu ile ilgili yapılacak diğer çalışmalara öncülük etmeyi amaçladık.

Şâfiîlik-Mu'tezile Etkileşimi Üzerine Genel Mülâhazalar

Çalışma konusu olan etkileşim Ehl-i Sünnet içerisinde değerlendirilen bir mezhep ile Ehl-i Sünnet'in bakış açısıyla "bidatçı" olarak vasıflandırılan bir mezhep arasındadır. Bu durum, bir başka ifadeyle Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile'ye bakış açısı, Şâfiî-Mu'tezilî veya Mu'tezilî-Şâfiî şahısların değerlendirilmesinde bir takım sorunlara sebebiyet vermiştir. Diğer taraftan Şâfiîliğin Mu'tezile algısı kadar, Mu'tezile'nin Şâfiîliğe bakışı da önemlidir. Nitekim Mu'tezilî eserlerde Ebû Hanife (ö. 150/767) fukaha listelerinde yer almazken, Şâfiî'ye Mu'tezilî fukaha listelerinde yer verilmesi⁵ bu bakışı ortaya koyar mahiyettedir. Bununla birlikte Şâfiî ile ilgili Mu'tezilî algının tarihsel süreç içerisinde değişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim erken dönem Mu'tezilî makâlât yazarlarından olan Ebu'l-Kâsım el-Belhî el-Kâ'bi'nin (ö. 319/931) Mu'tezilî listesinde Şâfiî'den bahsedilmemektedir. Şâfiî-Mu'tezilî yazarlardan Kadı Abdücebbâr ise Şâfiî'nin Mu'tezilî şahıslardan ilim aldığına dikkat çekmiş, ancak Mu'tezilî listesinde ona yer

³ Bkz. Hüseyin Hansu, "Haber Tartışmaları Bağlamında Şâfiî-Mu'tezile İlişkileri", *Uluslararası İmam Şâfiî Sempozyumu (7-9 Mayıs 2000)*, ed. Mehmet Bilen (İstanbul: Kent Işıkları 2012), ss.270-291.

⁴ Bkz. Hayri Kırbasoğlu, "İslami İlimlerde Şâfiî'nin Rolü Üzerine", *İslâmiyat*, 2/1 (1999), 20; Wael b. Hallaq, "Şâfiî Hukuk İlminin Baş Mimarı mıydı?", *Sünnî Paradigmanın Oluşumunda Şâfiî'nin Rolü*, trc. İ. Hakkı Ünal, haz. Hayri Kırbasoğlu (Ankara: Kitâbiyât, 2000), 59, 60.

⁵ Cüşemî Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme (ö. 494/1101), *Risâletü İblis ila İhvânihi'l-Menâhis*, thk. Hüseyin el-Müderresî (Beirut: Dârü'l-Müntehabi'l-Arabî, 1995), 128; Ahmed b. Yahyâ, İbnü'l-Murtazâ (ö. 840/1437), *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. S.D. Wilzer (Beirut: 1987), 129.

vermemiştir. ⁶ Hâkim el-Cüşemî (ö. 494/1101) ise Şâfiî'ye "Mu'tezile'nin selefi" tanımlaması altında yer vermiştir. ⁷ Sonraki süreçte yazılan İbnü'l-Murtazâ'nın (ö. 840/1437) tabakatında da Şâfiî'nin ismi Mu'tezili şahıslar arasında zikredilmiştir. ⁸

Mu'tezili müelliflerden Kâ'bî'nin Şâfiî'yi ihmal etmesi meselesine gelince onun kendisinin de mensubu bulunduğu Hanefilik ⁹ ile Mu'tezile arasındaki etkileşimi ortaya koyma çabasında olduğu söylenebilir. Zira o, Ebû Hanîfe'ye Mu'tezili listesinde yer vermemekle birlikte onu dolaylı olarak Mu'tezile ile ilişkilendirmeye çalışmıştır. ¹⁰ Bununla birlikte sonraki süreçte Şâfiî'nin Mu'tezili listelerine dahil edilmesi üstelik bunun yine Hanefi-Mu'tezili kimliğe sahip olan Cüşemî tarafından yapılması ise düşündürücüdür. Şâfiî'nin ismine "Ehlu'l-Adl" içerisinde yer veren İbnü'l-Murtazâ buna gerekçe olarak, onun Mu'tezili şahıslardan ders almasını gösterir. Nitekim Şâfiî'nin ders aldığı Müslim b. Hâlid ez-Zencî (ö. 179/795) Gaylân ed-Dimeşki'nin (ö. 120/738 civarı) arkadaşı, ¹¹ İbrahim b. Yahyâ el-Medenî (ö. 184/800) ise Amr b. Ubeyd'in (ö. 144/761) ashâbındandır. ¹² Şâfiî'nin hocalarının Mu'tezili şahıslar olduklarının vurgulanması, Şâfiî'nin Mu'tezile ile ilişkisini teyit etme amacına hizmet ediyor görünmektedir. Bu durumu Mu'tezili şahısların Şâfiî hakkındaki övücü ifadeleri de destekler. ¹³ Bununla

⁶ Abdülcebbâr b. Ahmed Kadı Abdülcebbâr (ö. 415/1025) "Kitab Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile", *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile* içerisinde, thk. Fuad Seyyid (Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1986), 253.

⁷ Cüşemî, *Risâletü İblis*, 128.

⁸ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 129.

⁹ Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî (ö. 775/1363), *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulvî (Kahire: Hicr Li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1993), 2:296; Ebu'l-Fidâ Zeynuddîn Kâsım İbn Kutluboğa (ö.879/1474), *Tâcu't-Terâcîm*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf (Dimaşk, 1992), 178.

¹⁰ Bkz. Ebu'l-Kâsım el-Belhî el-Kâ'bî (ö. 319/931), *Kitâbu'l-Makâlât ve meahu Uyûni'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*, thk. Hüseyin Hansu-Râcih Kürdi-Abdülhamid Kürdi (İstanbul:Kuramer, Amman: Dâru'l-Feth, 2018), 191; Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi*, 96.

¹¹ Taşkoprüzâde, Ahmed b. Mustafa (ö. 968/1561), *Miftahu's-Saâde* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 2:149.

¹² İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 129.

¹³ Şâfiî'nin görüşleri bağlamında onun Mu'tezile ile ilişkisini inceleyen Hansu da Mu'tezile'nin Şâfiî algısındaki pozitif bakış açısına dikkat çekmiş ve sonraki süreçte Mu'tezile ve Şâfiîlik arasındaki etkileşimde önemli bir rolü

birlikte Mu'tezilî tabakat müelliflerinin, bir bakıma da Mu'tezile'nin Hanefilik ve Şâfîlik gibi fıkıh ekollerinin teşekkülü öncesinde de fıkıhta güçlü konumda olduğunu ve meşhur fıkıh âlimlerinin dahi ilim geleneğinin Mu'tezile'ye dayandığını ispatlamayı amaçladığını söylemek de mümkündür.

Şâfî'nin Mu'tezilî tabakatlardan tarafından i'tizâl ile ilişkilendirilmesine Şâfî gelenek içerisinde ise bazı tepkiler yöneltilmiştir. Örneğin Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209), Kadı Abdülcebbar'ın Şâfî'nin Mu'tezilî şahıslardan ilim almasına dayalı olarak onu i'tizâl ile ilişkilendirmesine tepki göstermiştir. O, bir kimsenin i'tizâl fikrini benimseyen birinden ilim tahsil edebileceğini ve bu durumun o şahsın Mu'tezilî olmasını gerektirmediğini de ifade etmiştir.¹⁴

Şâfî tabakat yazarları tarafından ise Şâfîlik içerisindeki bazı kimselerin i'tizâl fikrini benimsediklerine ve bazı Şâfîlerin ise tamamen Mu'tezilî fikirleri benimsememle birlikte birtakım meselelerde Mu'tezile'den etkilendiklerine dikkat çekilmektedir. Nitekim Şâfî âlimlerden Ebu'l-Abbas İbn Süreyc (ö. 306/918), İbn Ebû Hureyre (ö. 345/956) ile Kadı Ebî Hâmid el-Merverrûzî'ye (ö. 362/973) “nimetlendirene şükürün aklen vâcib olduğu” görüşü nispet edilirken, yine Şâfî ulemadan Kaffâl'in (ö. 365/976) “haber-i vâhidle amelin gerekliliği” ve “kıyasın akliliği” görüşlerini benimsediği kaydedilmiştir.¹⁵

Şâfî müellifler tarafından bu şahısların Mu'tezilî fikirlere meyletmeleri ile ilgili olarak ise Şâfî geleneğe dayanan bir savunma girişiminde bulunmaktadır. Bu noktada “nimetlendirene şükürün

olduğuna işaret etmiştir. Bkz. Hansu, “Haber Tartışmaları Bağlamında Şâfî-i-Mu'tezile İlişkileri”, 273-275.

¹⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209), *Menâkıbu'l-İmam eş-Şâfî*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sakka (Kahire: Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, 1986), 142.

¹⁵ Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî (ö. 489/1096), *Kavâtu'u'l-Edille fi'l-Usûl*, thk. Abdullah b. Ahmed b. Hafız el-Hakemî (Riyad: Mektebetu't-Tevbe, 1998), 3:399; Tâceddîn Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Ali es-Sübki (ö. 771/1370), *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed ed-Tenâhi, Abdu'l-Fettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâru İhyâu Kütübi'l-Arabiyye, ts.), 3:202; Tâceddîn Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Ali es-Sübki (ö. 771/1370), *el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc*, thk. Şaban Muhammed İsmâil (Kahire: Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, 1981), 1:138, 139.

aklen vâcib olduğu” hususunda Mu'tezili görüşlerin benimsenmesi, onların fakih kimlikleri ile öne çıkıp, kelimada derinleşememelerine bağlanmıştır. Şâfiî müellifler Kadı Ebû Bekr el-Bakillânî (ö. 403/1013) ile Ebu İshak el-İsferâyîni'nin (ö. 418/1027) konu ile ilgili yaptığı açıklamalar sonraki Şâfiî müellifler tarafından da mantıklı bulunmuş ve bu durumu açıklamak için kullanılmıştır. Bu açıklamalara göre onlar, kelimadaki bilgisizlikleri ya da yaşlarının ilerlemesi sebebiyle, Mu'tezile'nin kitaplarını okuduklarında bu eserlerde yer alan görüşleri güzel görüp benimsemişlerdir. Kıyasın akliliği ve haber-i vâhid ile amel konularını benimseyen Şâfiîler için de aynı durum söz konusudur. Bu şahıslar arasından kelimacı kimlikleri ile tanınanlar için ise özel bir değerlendirme yapılmakta ve onların bu görüşten vazgeçtikleri şeklinde ilginç açıklamalar getirilmektedir.¹⁶

Söz konusu şahıslar, Şâfiî ashab içerisinde değerlendirilmekte birlikte “i'tizâlî fikirleri benimsemelerinin gerekçelendirilmesi onları “i'tizâl fikrinden koruma” duygusundan kaynaklanıyor görünmektedir. Üstelik Tâceddin es-Sübki'nin (ö. 771/1370), i'tizâl fikrini benimseyen Hanefî şahıslara olan bakış açısı da gayet nettir. O, Selçuklu veziri Kündürî'nin (ö. 457/1064)¹⁷ mihnesinden bahsederken Mu'tezile'den bazı kimselerin Ebû Hanîfe'nin mezhebini benimsediklerini ifade ettikten sonra, onların kalplerinin Kaderiyye'nin kötülükleri ile muvafık olmasına rağmen, kendilerine kalkan olarak Ebû Hanîfe'nin mezhebini benimsediklerini söylemektedir.¹⁸ Bununla birlikte onun Hanefiler nezdinde ilişkiyi siyasî mahiyette ve Mu'tezile bağlamında değerlendirirken, Şâfiîlerin i'tizâl ile ilişkisini kelimada yetersizlik, yaşın ilerlemesi veya kılıç zoru¹⁹ gibi sebeplere bağlaması ise Şâfiî geleneğin kendi ashabını savunma mekanizmasını yansıtmaları açısından ilginçtir.

¹⁶ Bkz. Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 3:202, 203.

¹⁷ Abdülkerim Özaydın, “Kündürî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26:554.

¹⁸ Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 3: 391.

¹⁹ Mihne döneminde halku'l-Kur'an fikrini kabul eden Ali b. Muhammed el-Medenî gibi Şâfiî şahıslarla ilgili olarak ise onların bu görüşü kılıç zoruyla benimsedikleri şeklinde bir savunma yapılmıştır. Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 2:147.

Mezhep mensubiyeti açısından düşünüldüğünde mezhebe giriş-çıkışlar veya mezhepler arası etkileşim örneklerinin siyasî unsurlar ile de yakından ilişkili olduğu görülmektedir. IV./X. asırda Şâfiî-Mu'tezilî nüfusun yaşadığı coğrafyada hüküm süren Büveyhilerin kadılık görevine tayinde Şâfiî şahısların Mu'tezilî olmasını şart koşması gibi Mu'tezilî olmayı dayatan uygulamaları²⁰ buna örnek olarak gösterilebilir. Nitekim Büveyhî nüfuzu döneminde bir çok Şâfiî-Mu'tezilî şahsın kadı olarak tayin edildiği görülmektedir.

İ'tizâl Fikri ile Şâfiî Fıkhını Bir Arada Benimsediği Zikredilen Şahıslar

1. Ebu'l-Abbas, İbn Süreyc (ö. 306/918)

Mu'tezilî tabakatlarda Şâfiî'den sonra Mu'tezile ile ilişkisinden bahsedilen ilk şahıs olan Ebu'l-Abbas İbn Süreyc, aslen Bağdat ehlinde olup Irak fakihlerinden biri olarak tanımlanmıştır. Şâfilik içerisinde önemli bir mertebesi bulunmakta ayrıca Bağdat'ta Şâfilîliği yaydığı kaydedilmektedir.²¹ Şiraz kadısı olarak görevlendirilen²² İbn Süreyc'in Şâfiî'nin ashabından kadılık görevine getirilen ilk kimse olduğu, bu süreçten önce bu görevlere Ashâbu Ebi Hanîfe'den şahısların getirildiği kaydedilmiştir.²³ Hatta Şâfiî âlimlerden Ebû Ali b. Hayran (ö. 320/932?)²⁴ onu bu sebeple kınamış ve kendi zamanına kadar Ashâbu Ebi Hanîfe tarafından

²⁰ Ebû Amr Takîyüddin İbnü's-Salâh eş-Şehrîzûrî (ö. 643/1245), *Tabakâtu'l-Fukahâ'i's-Şâfiyye*, thk. Muhyiddin Ali Necib (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1996), 1:132; Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 3: 143; Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Ömer İbn Kesir (ö. 774/1373), *Tabakâtü's-Şâfiyye*, thk. Abdülhafız Mansur (Beyrut: Dâru'l-Medâri'l-İslâmi, 2004), 279; Mahmut Ay, "Mu'tezilizm'den Arta Kalan Mu'tezile", *Kelam Araştırmaları* 9:1 (2011), 65; Muharrem Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile* (Ankara: İlahiyat: 2008), 220.

²¹ Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâi Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sadr, 1977), 1:67; Zehebî, *Siyer*, 14:201; İbn Kesir, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 188.

²² İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1:67; Zehebî, *Siyer*, 14:201.

²³ Ebû İshak eş-Şirâzî (ö. 476/1083), *Tabakâtü'l-Fukaha*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'r-Râid el-Arabî, 1979), 110. Tâceddin es-Sübki, bu bilgiyi Irak bölgesinde kadılığa getirilen ilk kişi olarak düzeltmiştir. Bkz. Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 3:272; Şirâzî, *Tabakâtü'l-Fukaha*, 110, dn. 8.

²⁴ Bkz. Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 3:271 vd.

yürütülen kadılık vazifesinin İbn Süreyc ile birlikte Şâfiilere geçmesini eleştirmiştir.²⁵

İbn Süreyc'in fıkıhta Şâfiî kimliği ön plana çıkmakla birlikte kelamî yönü hususunda farklı mezhebî eğilimlerden etkilendiği anlaşılmaktadır. Mu'tezilî tabakat müelliflerinden Kadı Abdülcebbâr onu Mu'tezile listesine dahil etmemiş, ancak İbn Süreyc'in ilmi anlamda istifade ettiği Ebü'l-Hasen el-Berdaî'den bahsederken ona atıfta bulunmuştur. Burada Kadı Abdülcebbâr'ın zikrettiğine göre Ebü'l-Hasen el-Berdaî, İbn Süreyc'in sorduğu bir soruya karşılık Ebu'l-Hüzeyl'in *Kitâbu'l-Hücce* isimli eserini okumasına rağmen nasıl bu soruyu sorduğuna dair şaşkınlığını dile getirmektedir.²⁶ Kadı Abdülcebbâr'ın yer verdiği bir diğer rivayette ise, İbn Süreyc'in Mu'tezilî mütekellim Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât'ın (ö. 300/913?) meclisine devam ettiği aktarılmıştır.²⁷ İbn Süreyc'in bu meclise Mâlikî ve Zâhirî bir şahısla beraber gittiğine işaret edilmiş olması Mu'tezilî kimliğini teyit etmemekle birlikte, onun Ebu'l-Hüzeyl'in *Kitâbu'l-Hücce*'sini okuduğunun zikredilmesi Mu'tezilî kimliği açısından dikkate değerdir. Bu bağlamda İbn Süreyc'in Kadı Abdülcebbâr tarafından Mu'tezilî listesine dahil edilmemesine rağmen, Mu'tezilî kimliğine dair bazı işaretlerin bu eserde yer aldığı söylenebilir. İbn Süreyc, İbnü'l-Murtazâ'nın tabakatında ise fukahâdan adl görüşünü benimseyenler içerisinde zikredilmiştir. Söz konusu eserde yine onun Hayyât'tan ilmi konularda istifade ettiğine işaret edilmiştir.²⁸

Şâfiî müellifler ise onun "nimetlendirene şükrün aklen vâcib olduğu" gibi bazı konularda Mu'tezile'den etkilendiğine atıfta bulunmuşlardır.²⁹ Bununla birlikte bu eserlerde İbn Süreyc'in fıkıhta olduğu kadar kelam ilminde de Şâfiî'nin ashabı içerisinde ön plana çıktığı ifade edilerek Eş'arî kimliği teyit edilmiştir.³⁰ Makâlât yazarlarından Bağdâdî (ö. 429/1037) de İbn Süreyc'i Şâfiî'nin fıkıh

²⁵ Zehebi, *Siyer*, 15:58; Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 3:272. Ayrıca bkz. Şükrü Özen, "İbn Süreyc, Ebü'l-Abbâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 10:364.

²⁶ Kadı Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 301.

²⁷ Kadı Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 301.

²⁸ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 129.

²⁹ Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 3:202; Tâceddin es-Sübki, *İbhac*, 1:138, 139

³⁰ Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 3:22.

ve kelamını birleştiren öğrencilerinden biri olarak zikretmiş ve onu bu ilimlerde en üstün şahıs olarak tanımlamıştır.³¹

İbn Süreyc'in mezhebî kimliği ile ilgili olarak sözü edilen bir diğer yaklaşım ise selefi zihniyete sahip olduğu yönündedir.³² Bu bağlamda onun müteşâbihât konusunda selefi zihniyet ile uyumlu olarak bu ayetlerin te'vil edilmeksizin "olduğu gibi" kabul edilmesi gerektiği fikrini benimsediği rivayet edilmiştir.³³ Bununla birlikte ona nispet edilen eserler arasında Ashâbu'z-Zahir'e yazdığı bir reddiyenin bulunması³⁴ ise onun müteşâbihât konusundaki görüşlerinin genele teşmil edilemeyeceğini göstermektedir. İbn Süreyc'in Hanefî kimliği ile bilinen Muhammed b. Hasan (ö. 189/805) ve İsa b. Ebân'a (ö. 221/836) yazdığı reddiyeler³⁵ ise Ashâbu Ebi Hanîfe'ye olan bakış açısını yansıtmakta, ayrıca Ashâbu'l-Hadis ile ilişkisini teyit etmektedir. Tüm bunların yanında İbn Süreyc için Şâfiî-Mu'tezilî'dir nitelemesi yerine ona farklı mezhebî eğilimlere ait görüşleri bir araya getiren, eklektik düşünce yapısına sahip olan bir şahıs olarak bakılması daha uygun görünmektedir.

2. İbnü'l-İhşid (ö. 326/938)

Ahmed b. Ali b. Bâğcûr İbnü'l-İhşid, Mu'tezile içerisindeki İhşidî-Behşemî ayrılığında³⁶ İhşidî kanadın önemli temsilcilerinden

³¹ Ebû Mansûr Abdülkahir b.Tahir el-Bağdâdî (ö. 429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Fırak)*, trc. E.Ruhi Fığlalı (İstanbul:Kalem Yayınevi, 1979), 341.

³² İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 188; Özen, "İbn Süreyc, Ebü'l-Abbas", 364.

³³ Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), *İctimâi'l-Cüyûşi'l-İslâmiyye*, thk. Zâid b. Ahmed en-Nüşeyri (Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, ts.), 258, 259. Ayrıca bkz. Özen, "İbn Süreyc, Ebü'l-Abbas", 364.

³⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Ali B. Sabit Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târihu Bağdâd*, thk.Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beirut: Dâru'l-Garbu'l-İslâmî: 2001), 5:471.

³⁵ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yâkub İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995?), *el-Fihrist*, thk. Rızâ Teceddüd (Tahran: Marvi Ofset, 1971), 266; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 5:471.

³⁶ Ebû Ali el-Cübbâi'nin (ö. 303/916) vefatından sonra oğlu Ebû Haşim el-Cübbâi'nin (ö. 321/933) babasının görüşlerini reddetmesi ile Basra Mu'tezile içerisinde ortaya çıkan liderlik çekişmesi. Bkz. Orhan Koloğlu, "Behşemiyeye-İhşidiyye Çekişmesi: Kısa Bir Tarihsel Çekişme", *UİFD*, 18/2 (2009), 285-198.

biri olmuştur. Mu'tezilî âlimlerden olan ve Ebû Hâşim sonrasında İhşidî kanadı temsil eden Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer es-Saymerî'den (ö. 315/927) ilim tahsil etmiştir.³⁷ Behşemî kanatta yer alan Ebû Hâşim (ö.321/933), Ebû Abdullah el-Basrî (ö. 369/979-80) ve onların ashabına karşı ise düşmanlık beslemiştir.³⁸ İbnü'l-İhşid, Behşemî çizgi ile yakın ilişki içerisinde olan Kerhî (ö. 340/952)'ye karşı da olumsuz bir bakış açısına sahip olup,³⁹ bu bakış açısının Kerhî ile Behşemî çizgi arasındaki bağdan kaynaklandığı anlaşılmaktadır.⁴⁰ Hanefi-Mu'tezilî şahısların önemli bir kısmının kelamı Ebû Hâşim'den, fikhî ise Kerhî'den tahsil ettikleri göz önünde bulundurulduğunda ⁴¹ ise İbnü'l-İhşid'in Hanefilik yerine Şâfiîliği tercih etmesinde, önemli bir kısmı fıkhta Hanefîliği tercih eden Behşemî kanata duyduğu düşmanlığın etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Mütekellim vasfıyla Mu'tezile içerisinde önemli bir yere sahip olan İbnü'l-İhşid'in fıkhta da önemli bir yerinin olduğu ve fıkha dair eserler yazdığı zikredilmiştir. ⁴² Bununla birlikte Mu'tezilî tabakatlarda Şâfiîlikle ilişkisinden bahsedilmemiştir. Şâfiî tabakat yazarlarından İbn Kesîr'in eserinde ise müstakil olarak biyografisine yer verilmiş ve Mu'tezile mensuplarından biri olduğuna ve Şâfiî fikhını tahsil ettiğine atıfta bulunulmuştur. ⁴³ Zehebî onun Şâfiî fikhını benimsediğini ve fıkha dair telifatının olduğundan

³⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 219; Kadı Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 309; Mustafa Öz, "İbnü'l-İhşid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 94.

³⁸ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 100; Koloğlu, "Behşemiyye-İhşidiyye Çekişmesi: Kısa Bir Tarihsel Çekişme", 290, 291.

³⁹ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 100.

⁴⁰ Koloğlu, "Behşemiyye-İhşidiyye Çekişmesi", 290.

⁴¹ IV./X. asırda yaşayan Hanefi-Mu'tezilî şahısların önemli bir kısmının Kerhî ve Ebû Hâşim'den ders aldıkları anlaşılmaktadır. Özellikle Mu'tezile'nin onuncu tabakasında Ebû Hâşim'den kelam, Kerhî'den fikh alan şahıslara dair örnekler yer almaktadır. Bkz. Kadı Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 324, 325, 330; Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi*, 226, 228 vb.

⁴² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 220.

⁴³ İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 234.

bahsetmiştir.⁴⁴ Yine İbn Hacer de onun Şâfiî'nin fıkını tahsil ettiğini ifade etmiştir.⁴⁵

İbnü'l-İhşid'in fıkıh ilmi için de ciddi bir mesai harcadığı anlaşılacakla birlikte o, Şâfiî fakih olmaktan ziyade Mu'tezili bir mütekelimdir. Fıkıhî kimliğinin oluşmasında ise döneminin ilmi çekişmelerinin neticesi olarak Şâfiiliğin etkili olduğunu söylemek mümkündür.

3. Ebû Bekr el-Fârisî (ö. 350/961-962 civarı)

Ahmed b. Hasan b. Sehl el-Fârisî, İbn Süreyc'in öğrencilerinden biridir. Bağdat'ta ondan ders aldıktan sonra Belh şehrine gittiği söylenmektedir. Usûl-u fıkıhta önemli bir yeri olduğu ifade edilen Ebû Bekr el-Fârisî'ye, Bağdat'ta itizâl fikrini benimseyen İbnü'l-Müneccim (ö. 327/938-39)⁴⁶ gibi bazı şahısların da içerisinde bulunduğu bir topluluğun intisap ettiği rivayet edilmektedir.⁴⁷ Kadı Abdülcebbâr'ın zikrettiği bu rivayet onun döneminin Mu'tezili uleması nezdinde kelimî kimliği ile kabul gören bir şahıs olduğunu göstermektedir. Ancak ona intisap eden İbnü'l-Müneccim'in fıkıhta Taberî'ye (ö. 310/923) uyması, bu dönemde Mu'tezile içerisinde Hanefilik ve Şâfiilik dışında farklı tercihlerin de mevcut olduğunu göstermesi açısından dikkate değerdir.

Ebû Bekr el-Fârisî, Mu'tezili tabakatlarda zikredilen ulemadan biri olmakla birlikte⁴⁸ ona Şâfiî tabakatlarda da yer verilmiştir.

⁴⁴ Zehebi, *Siyer*, 15:218; *Târihu'l-İslam*, 24:186.

⁴⁵ Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *Lisânu'l-Mizân*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde (Beyrut: Mektebetu'l-Matbuâti'l-İslâmiyye, 2002), 1:551.

⁴⁶ Ahmed b. Yahya b. Ali İbnü'l-Müneccim, Mu'tezili ulema içerisinde sayılmaktadır. Onun fıkıh ilmini Ebû Câfer et-Taberî'den aldığı ve onun yöntemi üzere fıkıh eserleri telif ettiği zikredilmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, 1:696. Ayrıca bkz. Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, 85.

⁴⁷ Kadı Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İtizâl*, 321.

⁴⁸ Kadı Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İtizâl*, 321.

Bununla birlikte Şâfiî tabakatlarda onun i'tizâl ile ilişkisi hususunda bir bilgi yer almamaktadır.⁴⁹

4. Muhammed b. Ali el-Kaffâl (ö. 365/976)

Muhammed b. Ali b. İsmâil Ebû Bekir eş-Şâşi el-Kaffâl el-Kebîr aslen Şâş şehrinde olmakla birlikte 309/921 yılında ilmî gayelerle çeşitli bölgelere seyahatlerde bulunmuş, sonrasında ise Şâş şehrine dönmüş ve burada ilim tedrisine başlamıştır. Şâfiîliğin Maveraünnehir'de yayılmasını sağlayan Kaffâl'den Şâfiî gelenek içerisinde övgüyle bahsedilmiştir.⁵⁰

Kaffâl'in i'tizâl ile ilişkisine Şâfiî tabakatlarda işaret edilmiş ve Şâfiî müellifler tarafından bu hususta muhtelif görüşler ileri sürülmüştür. Şâfiî müelliflere göre Kaffâl, bazı meselelerde Mu'tezile ile muvafıktır⁵¹ ve onun tefsirinde birtakım i'tizâlî görüşleri yer almaktadır.⁵² Bununla birlikte söz konusu ulema Kaffâl'in i'tizâl ile ilişkisini farklı sebeplerle açıklamışlardır. Şâfiî-Eş'arî müelliflerden İbn Asâkir (ö. 571/1176) Kaffâl'in Mu'tezile ile ilişkisini teyit etmekle birlikte, onun sonradan i'tizâl düşüncesinden döndüğünü söylemektedir.⁵³ Kaffâl'in tefsirindeki görüşlerini iktibas eden Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ise onun şefaata ile ilgili görüşlerinden hareketle Mu'tezile'ye meyilli bir şahıs olduğunu ve Mu'tezile'nin inanç sistemini güzel görmesinden dolayı bu tarz fikirlere eserinde yer verdiğini ifade etmektedir. Fahreddin er-Râzî, onun Mu'tezile kelamına olan ilgisini, kelam ilminde nüfuzlu

⁴⁹ Ebu'l-Asım el-Abbâdî (ö. 458/1066), *Tabakâtu'l-Fukahâ eş-Şâfiyye*, thk. Gösta Vitestam (Leiden: Brill, 1964), 45; Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 2:187; İbn Kesir, *Tabakât*, 233. Ayrıca bkz. Ebû Zekeriyya Yahya b. Şerif en-Nevevî (ö. 676/1277), *Tehzibü'l-Esmâ ve'l-Lügât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2:195; Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehabi (ö. 748/1348), *Târihu'l-İslâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1988), 25:456.

⁵⁰ Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 200; Cengiz Kallek, "Kaffâl, Abdullah b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24:146.

⁵¹ Sem'ânî, *Kavâtu'l-Edille*, 3:399; Tâceddin es-Sübki, *İbhac*, 1:138, 139; İbn Kesir, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 288.

⁵² Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 3: 201; Kallek, "Kaffâl, Abdullah b. Ahmed", 24:146.

⁵³ Ebu'l-Kâsım İbn Asâkir (ö. 571/1176), *Tebyinü Kezibü'l-Müfteri* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, ts.), 183.

olmamasına ve bu sebepten Mu'tezile'yi yeterince tanıyamamasına bağlamaktadır.⁵⁴ Bu suretle Fahreddin er-Râzî, Kaffâl için kelam ilminde nüfuzlu olmadığını gerekçe göstererek bir savunuda bulunmuştur. Şâfiî tabakat yazarlarından Tâceddin es-Sübki ise *İbhâc* isimli eserinde Kaffâl'in kıyas ve haber-i vahid ile amel etmenin aklen gerekliliği gibi hususlarda Mu'tezile'ye meylettiğini ifade etmiştir. Tâceddin es-Sübki bu eserinde onun ve diğer ulemanın bu tarz görüşler benimsemesinin gerekçesi olarak ise kelamdaki yetersizliklerini göstermiştir.⁵⁵ Bununla birlikte Şâfiî müelliflerin i'tizâlî fikirler benimseyen Şâfiî şahıslarla ilgili "kelamda yetersiz olmaları sebebiyle Mu'tezilî kitaplardan etkilenmeleri" şeklindeki gerekçeleri Kaffâl'in kelamdaki konumu ve mezhep değiştirme iddiası sebebiyle geçersiz görünmektedir. Nitekim bu durumun farkında olan Tâceddin es-Sübki *Tabakât*'ında Kaffâl'in biyografisine yer verirken onun i'tizâl ile ilişkisini detaylı bir şekilde ele almış ve Kaffâl'in kelam ilminde nüfuzlu bir şahıs olduğunu belirterek⁵⁶ bu gerekçenin onun için makul olmadığını ifade etmiştir. Bu sebeple Tâceddin es-Sübki, İbn Asâkir'in Kaffâl'in i'tizâl fikrinden döndüğü şeklindeki görüşüne⁵⁷ eserinde yer vermiş ve bu fikri desteklemiştir.⁵⁸

Şâfiî müelliflerin mezhep taaasubuna varan savunma çabalarını bir kenara koyduğumuzda, Kaffâl'in "kelamda bilgisizlik sebebiyle kısmen i'tizâlî görüşleri benimsediğini" ya da "eskiden Mu'tezilî olup bu fikirden döndüğünü" söylemek yerine, "mezhep değiştirmekle birlikte bazı meselelerde 'bilinçli' bir şekilde i'tizâlî görüşleri benimsemeye devam ettiğini ve eklektik bir düşünce yapısına sahip olduğunu söylemek daha isabetli görünmektedir.

⁵⁴ Ebü Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), *Mefâtihu'l-Gayb et-Tefsîru'l-Kebir* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 7:11.

⁵⁵ Tâceddin es-Sübki, *el-İbhâc*, 1:138, 139.

⁵⁶ Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 3:200.

⁵⁷ Ebu'l-Kâsım İbn Asâkir (ö. 571/1176), *Tebyînü Kezibü'l-Müfteri* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, ts.), 183.

⁵⁸ Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 3:201.

5. Ebü'l-Hüseyin et-Tavâifi el-Bağdâdî (ö. 368/978-79)

Mu'tezilî tabakatlarda onuncu tabaka içerisinde yer alan Ebü'l-Hüseyin et-Tavâifi el-Bağdâdî (ö. 368/978-79), Mu'tezilî Ebû Hâşim el-Cübbâi'den ilim tahsil etmiştir. Bunun yanında onun Ashâbu Şâfiî'den olduğu ve fıkıh usûlü üzerine eser telif ettiği Mu'tezilî tabakatlarda belirtilmektedir.⁵⁹ et-Tavâifi isminin teleffuzunda et-Tevâbikî, et-Tarâifi gibi birtakım farklılıklar mevcut olmakla birlikte Fuad Seyyid'in tespitlerine göre Tâceddin es-Sübki'nin *Tabakât*'ında yer alan Ahmed b. Abdullah b. Muhammed b. İsmâil, Ebü'l-Hüseyin et-Tarâifi isimli kişi olması muhtemeldir. Zira söz konusu şahsın vefat tarihi de Mu'tezile'den onuncu tabakasında yer alması için uygundur.⁶⁰

Mu'tezilî tabakatlarda el-Bağdâdî nisbesi verilen Ebü'l-Hüseyin et-Tavâifi,⁶¹ Sem'ânî'nin (ö. 562/1167) *Ensâb*'ında⁶² ve Tâceddin es-Sübki'nin *Tabakât*'ında zikredildiğine göre ise Nişabur ehliindedir.⁶³ Bu süreçte i'tizâl fikri nispet edilen Şâfiî ulema açısından Nişabur şehrinin önemli olduğu ve Nişabur ile Bağdat arasında mevcut olan ilim alışverişi göz önünde bulundurulduğunda onun aynı zamanda Nişabur ehlinden olması ihtimal dahilindedir. Bunun yanında Tâceddin es-Sübki'nin *Tabakât*'ında yer alan biyografisinde Mu'tezilî tabakatlarda zikredildiği gibi bir fıkıh usûlü kitabına ve Ebû Hâşim ile ilişkisine işaret edilmemekle birlikte, bu şahsın Fuad Seyyid'in işaret ettiği şahıs ile aynı olması durumunda otuz yaşından önce Ebû Hâşim'den istifade etmiş olması gerekmektedir. Zira onun 78 yaşında öldüğü düşünülürse, 290/902 yılı civarında doğmuş olması ve 321/933 yılında vefat eden Ebû Hâşim'den bu süre zarfında

⁵⁹ Kadı Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 329; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münve ve'l-Emel*, 91; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 109.

⁶⁰ Kadı Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 329, dn.857.; Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi*, 84, dn.490.

⁶¹ Sem'ânî ve Tâceddin es-Sübki et-Tarâifi ismini nispet etmektedir. Ebû Mansûr et-Teymî es-Sem'ânî, (ö. 562/1167), *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî (Beyrut: Dârü'l-Cenân, 1988), 4: 58; Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 3: 17.

⁶² Sem'ânî, Ebü'n-Nadr Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan el-Fakih et-Tarâifi ismiyle ondan bahsetmektedir. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 4: 58

⁶³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 4: 58; Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 3: 17.

istifade etmesi gerekmektedir. Bu durumda ise Mu'tezile ile ilişkisinin erken yaşlarda başladığını söylemek mümkündür. Fıkıh ile işğalinin hayatının geç bir döneminde başladığı⁶⁴ düşünöldüğünde ise onun aslen Mu'tezilî bir şahısken, sonradan Şâfiîlik ile etkileşiminin başladığını söylemek mümkündür.

6. Ebû Amr el-Kurtubî (ö. 369/979-980)

Şâfiî tabakatlarda yer alan fukahadan olan Ahmed b. Abdölvèhhab b. Yunus, Ebû Amr el-Kurtubî, mezhep içerisinde zeki, âlim bir şahıs olarak zikredilmektedir.⁶⁵ Onun Arap dili hususunda da ilim sahibi olduğu ifade edilmiştir. Nitekim Süyütî (ö. 911/1505) bu vâfına dayalı olarak ona dil âlimlerine dair tabakatında yer vermiştir.⁶⁶

Şâfiî kimliği ile öne çıkan Ebû Amr el-Kurtubî ile ilgili yeterli malumat bulunmamakla birlikte, onun i'tizâl ile ilişkisine bazı eserlerde atıfta bulunulmuştur. Zehebî, onun Şâfiî fakihî olduğunu söyledikten sonra ona i'tizâl fikrinin nispet edildiğinden bahsetmiştir.⁶⁷ Şâfiî tabakat yazarlarından İbn Kesîr de ilişkiyi teyit etmekle birlikte o, Ebû Amr el-Kurtubî'ye i'tizâl fikrinden bir görüş nispet edildiğine işaret ederek, Mu'tezile ile Ebû Amr el-Kurtubî arasında kısmî bir ilişkiden bahsetmiştir.⁶⁸

7. Ebü'l-Kâsım ed-Dârekî (ö. 375/985)

Abdölaziz b. Abdullah b. Muhammed b. Abdölaziz, Ebü'l-Kâsım ed-Dârekî, Ashâbu Şâfiî içerisinde önemli bir mevkide sayılmakta ve onun Şâfiî fukahanın büyüklerinden olduğuna işaret edilmektedir. Aslen İsfahan şehriden olmakla birlikte, 353/964-965 yılında Nişabur'a gelmiş ve burada uzun yıllar fıkıh tahsilinde bulunduktan sonra Bağdat'a yerleşmiştir. Vefat edene kadar da Bağdat'ta ikamet etmiştir. Burada bulunduğu esnada Bağdat'ın önde gelen

⁶⁴ Tâceddin es-Sübkî, *Tabakât*, 3:17.

⁶⁵ İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 266.

⁶⁶ Ebu'l-Fazl es-Süyütî (ö. 911/1505), *Buğyetü'l-Vuât fi Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Kahire: İsa el-Bâbî el-Halebî, 1964), 332.

⁶⁷ Zehebî, *Târihu'l-İslam*, 26:410.

⁶⁸ İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 266.

ulemasından olduğu ve kendisine ait bir meclisi ile halkasının yer aldığı zikredilmektedir. Yine bu süreçte ondan Şâfiî ulemadan pek çok kimsenin ilim tahsil ettiği rivayet edilmiştir.⁶⁹ *Târihu Nişabur*'da ise Nişabur ehlinden biri olarak zikredilmekte ancak onunla ilgili malumat verilmemektedir.⁷⁰ Bununla birlikte onun Nişabur'da bulunduğu süre zarfında bölgedeki i'tizâl fikri sahiplerinden etkilenmiş olması ihtimal dahilindedir. Bu durumda onun Bağdat'ta Şâfiîler nezdinde nüfuz kazanması öncesinde i'tizâl fikrini benimseyen bir şahıs olması mümkündür. Onun i'tizâl ile ilişkisi hususunda hadis âlimi İbn Ebû'l-Fevâris'in (ö. 412/1022) hadiste sika olduğunu söyledikten sonra i'tizâl ile itham edildiğini zikretmesi diğer müellifler tarafından da rivayet edilmiştir.⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Sem'ânî, İbn Hallikân (ö. 681/1282) gibi âlimler tarafından yer verilen bu rivayete, Şâfiî tabakat yazarlarından İbn Kesîr tarafından da atıfta bulunulmuş ve i'tizâl ile ilişkisi itham olarak değerlendirilmiştir.⁷² Ancak Tâceddin es-Sübki tarafından bu iddiaya ve i'tizâl ile ilişkisine değinilmemiştir.⁷³

Ebû'l-Kâsım ed-Dârekî'nin fikhî meselelere yaklaşımında ise farklı bir yöntem benimsediği, Şâfiî veya Ebû Hanîfe'yi doğrudan referans almak yerine kendisinin hadislere başvurduğu ve bazen onların ikisine muhalif görüş beyan ettiği zikredilmiştir.⁷⁴ Ebû'l-Kâsım ed-Dârekî'nin i'tizâl ile ilişkisi yanında, özellikle fikhî meselelere bakış açısındaki ortaya çıkan bu öznelik onu eklektik bir düşünce yapısına sahip olan, bağımsız görüş sahibi şahıslardan biri olarak tanımlamamıza imkan vermektedir.

⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, 12:237; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 4:439; İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülük ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ vdğr. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 14:314; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 3:189; Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 3:330, 331; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 305.

⁷⁰ Hâkim Ebû Abdullâh ed-Dabbî et-Tahmânî en-Nisâbüri (ö. 405/1014), *Târihu Nisâbur telhîsu Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed el-Ma'rûf* (Tahran: Kitâbhane İbn Sinâ, ts), 1: 94.

⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, 12:238; Sem'ânî, *Ensab*, 4:440; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 3:189; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 305.

⁷² İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 305.

⁷³ Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 3:330 vd.

⁷⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, 12:238; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14: 314; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 3:189.

8. Ebü'l-Hasen et-Tarsûsî (ö. 384/994)

Ali b. Abdülmelik b. Süleyman b. Duhsem Ebü'l-Hasen et-Tarsûsî, Nişabur'a yerleşen ve orada vefat eden Şâfiî fukahadan biridir. ⁷⁵ Şâfiî fakihî olan ve yine Nişabur ehlinden sayılan Ebü Sehl Muhammed b. Süleyman es-Sû'lukî (ö. 379/990) ⁷⁶ onun Bağdat'a kendi yanlarına gelişinin 322/933-934 senesi olduğunu ifade eder. es-Sû'lukî, onun Irak'a 320/932'den sonra gelmesine rağmen Bağdat'taki pek çok Şâfiî ulemadan nasıl rivayet ettiğini sorduğunda, Ebü'l-Hasen et-Tarsûsî babasının onu küçük yaşta Irak'a sonrasında ise Tarsus'a gönderdiği cevabını vermiştir. ⁷⁷ Bununla birlikte Sû'lukî'nin söz konusu tarihlerde Nişabur'da tedris faaliyetini sürdürdüğü⁷⁸ göz önünde bulundurulduğunda bu karşılaşmanın Bağdat yerine Nişabur'da olması ihtimal dahilindedir. Anlaşıldığı kadarıyla onun Şâfiîlerle ilişkisi Şâfiî ashab ile bir araya geldiği 322/933-934 yılından önce, küçük yaştaiken başlamış ve bunda Nişabur'daki Şâfiî ashabın etkisi olmuştur.

Mu'tezile ile ilişkisi hususunda ise Hâkim en-Nisâburî'nin onunla ilgili olarak "fıkıhta Şâfiî mezhebini, kelimada ise Mu'tezile mezhebini" benimsediğine ve rivayetlerinin önemsenmediğine dair söyledikleri rivayet edilmiştir. ⁷⁹

9. Kadı Ebü'l-Hasen el-Cürcânî (ö. 392/1002)

Yaşadığı dönemde Cürcân'ın en faziletliilerinden biri olarak bilinen⁸⁰ Ali b. Abdülaziz Ebü'l-Hasen el-Cürcânî'nin i'tizâl fikri ile ilişkisinden Mu'tezilî tabakatlarda bahsedilmektedir. Söz konusu eserlerde on birinci tabakada zikredilen Ebü'l-Hasen el-Cürcânî'nin,

⁷⁵ Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasen İbn Asâkir (ö. 571/1176), *Târîhu Medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbuddin Ebi Said Ömer b. Garâme (Beyrut:Dâru'l-Fikr, 1996), 43:77.

⁷⁶ Zehebî, *Siyer*, 16: 235 vd.

⁷⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 43:77.

⁷⁸ Zehebî, *Siyer*, 16: 236.

⁷⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 43:77; Ebü Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî (ö. 748/1348), *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali M. Muavvaz vdğr. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 5:173; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 27:81.

⁸⁰ Ebu'l-Kâsım Hamza b. Yusuf es-Sehmî (ö. 427/1035-36), *Târîhu Cürcân*, nşr. Muhammed Abdulmu'id Han (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987), 318.

Mu'tezile kelamı ile Şâfiî fikhını bir araya getirdiği ifade edilmektedir.⁸¹ Şâfiî tabakatlarda ise biyografisine yer verilmekle birlikte Mu'tezili kimliğine atıfta bulunulmamıştır.⁸²

Edebî kimliği ile öne çıkan Ebü'l-Hasen el-Cürcânî'nin içerisinde Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd'a (ö. 385/995) yazdıkları da olmak üzere pek çok şiiri kaydedilmiştir. Mütekellim ve fakih kimlikleri ile de meşhur olan Ebü'l-Hasen el-Cürcânî ilim tahsil etmek üzere Irak'ın çeşitli bölgelerine, Şam'a ve pek çok yere seyahatlerde bulunmuştur.⁸³ Sâhib b. Abbâd tarafından Cürcân kadılığına getirilmiş, ardından ise Rey şehrinde kâdıulkudât olarak görevlendirilmiş ve ömrünün sonuna kadar bu görevde kalmıştır.⁸⁴ Büveyhîler döneminde vezir Sâhib b. Abbâd'ın atadığı Şâfiî-Mu'tezili kadılardan biri olan Ebü'l-Hasen el-Cürcânî, Sâhib b. Abbâd'ın vefatı sonrasında Büveyhî hükümdarı Fahrüddeve (372/983-387/997) tarafından Sâhib b. Abbâd'ın cenaze namazını kıldırmak istemeyen ve tevbe etmeden öldüğünü ifade etmesi üzerine görevden alınan Kadı Abdülcebbâr'ın yerine Rey kadılığına getirilmiştir.⁸⁵ Bu suretle onun Büveyhîler döneminde ön plana çıkan Şâfiî-Mu'tezili kimliğin örneklerinden biri olduğu ve onun nezdinde Mu'tezile'ye olan desteğin Sâhib b. Abbâd sonrasında da devam ettiği anlaşılmaktadır.

392/1002 yılında Rey şehrinde vefat eden⁸⁶ Ebü'l-Hasen el-Cürcânî'nin cenaze namazını Kadı Abdülcebbâr'ın kıldırması⁸⁷ ise Şâfiî-Mu'tezili kimliği açısından dikkate değerdir.

⁸¹ Cüşemî, *Şerhu'l-Uyûn*, 380, 385; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 115.

⁸² Abbâdî, *Tabakâtu'l-Fukahâ eş-Şâfiyye*, 111; Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 3:459 vd.; İbn Kesîr, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, 308.

⁸³ Ebü Mansur Abdülmelik b. Muhammed es-Seâlibî (ö. 429/1038), *Yetimetu'd-Dehr fi Mehâsinu Ehlu'l-Asr*, thk. Müfid Muhammed Kumeyhâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983), 4: 3 vd.

⁸⁴ Sehmî, *Târihu Cürcân*, 318; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14:34; Zehebî, *Târihu'l-İslam*, 27:273; Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 3:462; Fuat Günel, "Cürcânî, Ebu'l-Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8:132.

⁸⁵ Seâlibî, *Yetimetu'd-Dehr*, 4:3; Ebi Abdillâh Şihâbüddin Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-Udebâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 1:713; Çelebi, "Sâhib b. Abbâd", 35:512.

⁸⁶ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14:36.

10. Ebû Bişr el-Cürcânî (ö. 411/1020)

Fadl b. Muhammed b. el-Hüseyin Ebû Bişr Ebû Abdullah el-Cürcânî, Büveyhiler döneminde vezir Sâhib b. Abbâd tarafından kadılık görevine getirilen Şâfiî-Mu'tezilî şahıslardan bir diğeri'dir. Cürcân kadısı olarak görevlendirilen Ebû Bişr, Sâhib b. Abbâd vefat edene kadar bu göreve devam etmiş sonrasında azledilmiştir.⁸⁸

Mu'tezilî tabakatlarda kadılık yapan şahıslardan biri olarak zikredilmiş, onun Mu'tezilî olduğuna ve fıkhıta Şâfiîliği benimsediğine işaret edilmiştir.⁸⁹ Bununla birlikte biyografisine yer veren Şâfiî tabakatlarda onunla ilgili yeterli bilgi olmadığı gibi i'tizâl kimliğinden de bahsedilmemiştir.⁹⁰

11. Kadı Abdülcebbâr (ö.415/1025)

Ebû'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî Mu'tezile'nin Basra ekolünden olup Ebû Hâşim'in ashabı içerisinde sayılmaktadır. Mezhebin tesisinde önemli bir yer sahibi olan⁹¹ Kadı Abdülcebbâr'ın 346/957 yılında Basra'da Ebû İshak İbrahim b. Ayyâş'dan ders almaya başlamadan önce Şâfiî-Eş'arî kimliğe sahip olması⁹² önemlidir. Bu süreçten sonra ise Mu'tezile mezhebin benimsediği ve Eş'arî kimliğinden vazgeçmekle birlikte Şâfiîliği benimsemeye devam ettiği algısı hakimdir. Mezhep değiştirmesi üzerinden düşünüldüğünde, onun Şâfiî kimliğinin, Mu'tezile öncesinde benimsediği Eş'arî kimliği ile bağlantılı olduğu ve Mu'tezile ile ilişkisinin bu kimliğin üzerine tesis olunduğu ifade edilebilir. Bu da onu Şâfiîlik içerisinde i'tizâl fikrine meyleden diğeri şahıslardan ayırmaktadır.

Kadı Abdülcebbâr, Büveyhiler döneminde Sâhib b. Abbâd tarafından iltifat görmüş ve onun tarafından 360/970-971 yılından

⁸⁷ Zehebi, *Târihu'l-İslam*, 27:272.

⁸⁸ Sehmî, *Târihu Cürcân*, 333.

⁸⁹ Cüşemî, *Şerhu'l-Uyûn*, 385.

⁹⁰ Abbâdi, *Tabakâtu'l-Fukaha eş-Şâfiyye*, 109; Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 3:472.

⁹¹ Cüşemî, *Şerhu'l-Uyûn*, 365.

⁹² İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 112; Metin Yurdağür, "Kadı Abdülcebbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 103.

sonra Rey şehrine çağrılmıştır. Sonrasında ise bölgenin kâdılkudâtlık görevine getirilmiştir.⁹³ Sâhib b. Abbâd'ın onun için yeryüzünün en faziletlisi ve en âlimidir dediği rivayet edilmiştir.⁹⁴ Kadı Abdulcebbâr'ın da onun verdiği görevlerde bulunması onunla ilgili olumsuz bir algıya sahip olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte Kadı Abdulcebbâr'ın Sâhib b. Abbâd'ın vefatı sonrasında onun cenaze namazını kıldırmak istemeyip, tevbe etmeden öldüğünü söylemesine dair rivayete⁹⁵ onunla ilgili fikrinin değiştiği şeklinde bakmak daha uygun görünmektedir. Kadı Abdulcebbâr'ın Büveyhîler tarafından iltifata tabi tutulması ise Sâhib b. Abbâd'ın Mu'tezilî şahısları kadılık görevine seçmesi politikasından anlaşıldığı kadarıyla onun Mu'tezilî kimliğine dayanmaktadır.⁹⁶

Kadı Abdulcebbâr, hem Mu'tezilî, hem de Şâfiî kimliği ile meşhur olmuş ve her iki kimliği ile de kabul görmesi sebebiyle Şâfiîlik-Mu'tezile ilişkisi açısından önem arz etmektedir. Özellikle Şâfiî gelenek tarafından onun mezhebî kimliğine dair yapılan değerlendirmelerin "itham" olmaktan ziyade mezhep mensuplarının da bilincinde olduğu bir gerçeğin ifadesi olması dikkate değerdir.

Mu'tezilî tabakatlarda Şâfiî kimliğinden bahsedildiği gibi Şâfiî tabakatlarda da i'tizâl vasfına dikkat çekilmiştir. İbnü's-Salâh (ö.643/1245) "fürûda Şâfiî'nin mezhebini, usûlde ise Mu'tezile'yi benimsediğini" ifade etmektedir.⁹⁷ Tâceddin es-Sübki ise onun Mu'tezile tarafından kâdılkudât olarak isimlendirdiğini ve ondan başkasının bu isimle anılmadığını ifade etmiştir. Yine Tâceddin es-Sübki, onun yaşadığı çağda i'tizâl mezhebinin lideri konumunda olduğunu ve fürûda ise Şâfiîliği benimsediğini ifade etmek suretiyle mezhebî kimliğine açık bir şekilde atıfta bulunmuştur.⁹⁸ Bununla birlikte Tâceddin es-Sübki'nin Kadı Abdulcebbâr ile Eş'arî âlimlerden Ebî İshak el-İsferâyini arasında geçen bir münazarada

⁹³ Cüşemî, *Şerhu'l-Uyûn*, 366; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 112; Muharrem Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile* (Ankara: İlahiyat: 2008), 224; Yurdağür, "Kadı Abdulcebbâr", 24:10, ss.103-113.

⁹⁴ Cüşemî, *Şerhu'l-Uyûn*, 366.

⁹⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 1:713.

⁹⁶ Cüşemî, *Şerhu'l-Uyûn*, 366.

⁹⁷ İbnü's-Salâh eş-Şehrêzûrî, *Tabakâtu'l-Fukahâ'i's-Şâfiyye*, 1:523.

⁹⁸ Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 5:98.

Kadı Abdülcebbâr'ın başarısız olmasından bahsetmesi⁹⁹ onun kelamî kimliğinden rahatsızlık duyduğunu göstermektedir. Tâceddin es-Sübkî sonrasında diğer Şâfiî tabakat yazarları tarafından da yine onun “mezhepte Şâfiî olmakla beraber i'tizâl'in şeyhi olduğuna” işaret edilmiştir.¹⁰⁰

Mu'tezilî tabakatlarda ise fıkhî mezhebî kimliğinin Şâfilik olduğundan, Şâfilikten Hanefiliğe geçmek istemesine dair bir rivayette bahsedilmektedir. Bu rivayete göre Kadı Abdülcebbâr, Hanefi-Mu'tezilî şahıslardan Ebû Abdullah el-Basrî'den Ebû Hanîfe'nin fıkhını okumak istemiş ancak Ebû Abdullah el-Basrî “içtihatı isabet” görüşünü dayanak göstererek kendisinin Ashâbu Ebi Hanîfe'den olduğunu ve onun Şâfiî'nin ashabında kalmasında bir sakınca olmadığını ifade ederek bu talebini geri çevirmiştir.¹⁰¹ Bunun yanında Mu'tezilî tabakatlarda Kadı Abdülcebbâr'ın fıkhî kimliği kabul edilmekle birlikte, onun kelamî kimliğinin daha baskın olduğuna işaret edilmiştir. Zira Cüşemî, Kadı Abdülcebbâr'ın fıkhîta yüksek bir mertebeye eriştiğine işaret etmekle birlikte, onun fıkhî dünya için yapılan bir uğraş olarak görürken, kelamın ise yalnızca Allah rızası için yapılması gerektiği inancında olduğunu ifade etmiştir. Cüşemî, onun bu sebepten dolayı zamanını kelam ilmine vakfettiğine işaret etmektedir.¹⁰²

Kadı Abdülcebbâr'ın Şâfiî kimliğe sahip olduğu hususunda genel bir kabul bulunmakla birlikte Macit'in Kadı Abdülcebbâr'ın Şâfiî mezhebinden ayrıldığı ve görüşlerinin önemli bir kısmında Hanefilerle örtüştüğü tespiti¹⁰³ de dikkate değerdir. Zira Macit söz konusu tespitlerini Kadı Abdülcebbâr'ın kendi eserlerinde geçen Şâfiî algısı üzerinden oluşturmuş ve onun hususiyetle eş-

⁹⁹ Tâceddin es-Sübkî, *Tabakât*, 4:261.

¹⁰⁰ İbn Kesir, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 357; Ebû'l-Fazl Bedrüddin İbn Kadı Şühbe (ö. 874-1470), *Tabakâtü's-Şâfiyye*, thk. Hâfi Abdülhalim Han (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifil-İslâmiyye, 1979), 1:177.

¹⁰¹ Cüşemî, *Şerhu'l-Uyûn*, 367.

¹⁰² Cüşemî, *Şerhu'l-Uyûn*, 367.

¹⁰³ Yüksel Macit, “Mu'tezile'nin Fıkıh Usûlündeki Yeri ve Etkisi”, *Marife* 3/3 (2003): 74.

Şerîyyât'ında Şâfiî ve ashabına özel bir yer atfetmediğine dikkat çekmiştir.¹⁰⁴

12. Ebü'l-Hasen er-Refâ (ö.450/1058-59)

Ebü'l-Hasan er-Refâ, Mu'tezilî tabakatlarda Mu'tezile kelamı ile Şâfiî fıkhnı bir araya getiren kadılardan biri olarak zikredilmektedir.¹⁰⁵ Hakkında yeterli bilgi bulunmamakla birlikte İbnu'l-Esir ona 450/1058-59 yılında ölenler arasında yer vermiş ve onun Şâfiî'nin mezhebi üzere fakih ve imam olduğunu söylemiştir.¹⁰⁶

13. el-Mâverdî (ö. 450/1058)

Ebü'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdî, aslen Basralı olup, burada Mu'tezilî âlimlerden Abdülvâhid b. Hüseyin es-Saymerî'den ilim tahsil etmiştir. Bağdat'ta ise Şâfiî fakih Ebü Hâmid el-İsferâiyî'nden (ö.406/1016) ders almıştır. Uzun yıllar Basra ve Bağdat'ta eğitim alan¹⁰⁷ Mâverdî'nin fıkıh, tefsir, fıkıh usûlü ve edeb alanlarında olmak üzere çok sayıda telifatının olduğu bildirilmektedir.¹⁰⁸

Mâverdî, ilmî kimliğinin yanında siyasî görevlerde de aktif bir şekilde yer almıştır. 422/1031 yılında Halife Kâim-Biemrillah (422/1031-467/1075) tarafından kendi adına beyat alması ve hutbe okutması için Büveyhî hükümdarı Ebü Kâlicâr'ın (436/1044-440/1048) yanına gönderilmiştir.¹⁰⁹ 428/1036-1037 yılında ise Irak Büveyhî hükümdarı Celâlüddevle (416/1025-435/1044) ile Ebü Kâlicâr arasında çıkan bir anlaşmazlığı çözmek üzere

¹⁰⁴ Söz konusu örnekler için bkz. Abdülcebbâr b. Ahmed Kadı Abdülcebbâr (ö. 415/1025), *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl*, thk. Hadr Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), 17: 91; 257, 259; Macit, "Mu'tezile'nin Fıkıh Usûlündeki Yeri ve Etkisi", *Marife* 3/3 (2003): 74.

¹⁰⁵ Cüşemî, *Şerhu'l-Uyûn*, 385

¹⁰⁶ Ebu'l-Hasen İzzüddin İbnu'l-Esir (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Muhammed Yusuf Dekkâk (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 8: 348.

¹⁰⁷ Şirâzi, *Tabakâtü'l-Fukaha*, 1:131; Zehebi, *Siyer*, 18:65, 65; Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 5:268;

¹⁰⁸ Zehebi, *Siyer*, 18:65, 65; Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 5:268.

¹⁰⁹ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, 8:199.

gönderilen elçiler arasındadır.¹¹⁰ Mâverdî, Büveyhî hükümdarı Celâlüddevle'nin yakınındaki kimselerden biridir. Bununla birlikte, hükümdara “Melikü'l-Mülük” ünvanının verilmesi hususunda görüşüne başvurulduğunda bu ünvanın verilmesine karşı çıkmış, Celâlüddevle tarafından ise bu davranışı takdirle karşılanmıştır.¹¹¹ Dönemin siyasî unsurları ile iyi ilişkiler içerisinde olan Mâverdî'ye 434/1042-43 yılında Kâim-Biemrillah ile Celâlüddevle arasında çıkan bir anlaşmazlık üzerine halifenin mektubunu Celâlüddevle'ye ulaştırma görevi verilmiştir.¹¹² Yine 435/1043-44 yılında Kâim-Biemrillah tarafından Tuğrul Bey'in (431/1040-455/1063) yanına göndermiş, halifeye olan saygısından ötürü ise Tuğrul Bey tarafından tazimle karşılanmıştır.¹¹³ İlâveten pek çok beldede kadılık görevine getirildiđi¹¹⁴ ve 429/1037-38 yılında “Akda'l-Kudât” şeklinde isimlendirildiği rivayetler arasındadır.¹¹⁵

Mâverdî'nin i'tizâl fikri ile ilişkisine Şâfiî tabakatlarda atıfta bulunulmuş ve onun i'tizâl fikrine nispeti hususunda bazı tartışmalar yapılmıştır. İlk olarak Şâfiî tabakat yazarlarından İbnü's-Salâh (ö.643/1245) onun i'tizâl ile ilişkisinden bahsetmiştir. İbnü's-Salâh, Mâverdî'nin eserinin bazı yerlerinde Mu'tezile'yi tercih ettiğini fark edene kadar onun i'tizâl ile ilişkisini doğrulamadığını ifade etmektedir. Bu süreçte İbnü's-Salâh'ın onunla ilgili kanaati Ehl-i Sünnet'e ve Mu'tezile'ye ait görüşlere taraf tutmaksızın eserinde yer veren bir şahıs olduğu yönündedir.¹¹⁶ İbnü's-Salâh, onun bazı konularda Mu'tezile ile ortak görüş sahibi olduğu şeklinde kanaatinin değiştirdiğini beyan etmekle birlikte halku'l-Kur'an gibi meselelerde Mu'tezile ile ortak fikir sahibi olmadığı için Mâverdî'nin mutlak bir Mu'tezilî sayılamayacağını ifade etmektedir.¹¹⁷

¹¹⁰ İbnu'l-Esir, *el-Kâmîl*, 8:224.

¹¹¹ İbnu'l-Esir, *el-Kâmîl*, 8:227-228.

¹¹² İbnu'l-Esir, *el-Kâmîl*, 8:259.

¹¹³ İbnu'l-Esir, *el-Kâmîl*, 8:266.

¹¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, 13: 587; Zehebi, *Siyer*, 18:65.

¹¹⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 5:1955.

¹¹⁶ İbnü's-Salâh, *Tabakâtu'l-Fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, 2:638

¹¹⁷ İbnü's-Salâh, *Tabakâtu'l-Fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, 2:638

İbnü's-Salâh'ın Mâverdi ile ilgili iddiaları, sonraki Şâfiî tabakat yazarlarının Mâverdi'nin i'tizâl ile ilişkisine yönelik algılarının temelini oluşturmuş görünmektedir.¹¹⁸ Tâceddin es-Sübki'nin ona ait biyografide "Mâverdi'ye i'tizâl konusunda yapılan ithamlar" konulu bir bahse yer vermesi¹¹⁹ ise söz konusu iddiaları ciddiye aldığını göstermesi açısından manidardır. Mâverdi bu başlık altında İbnü's-Salâh'ın iddialarına yer vermiş ancak onun i'tizâl ile ilişkisi hususunda herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Şâfiî tabakat yazarlarından İbn Kesir ve İbn Kadı Şühbe (ö.874-1470) de yine eserlerinde İbnü's-Salâh'ın iddialarına yer vermişler ve bu iddiaların İbnü's-Salâh'ın onun tefsirinde Mu'tezile'ye muvafık olan bazı görüşlerini tespiti neticesinde oluştuğuna dikkat çekmişlerdir.¹²⁰

Şâfiî tabakatlarda yer alan bu ön kabulün yanında bazı müellifler tarafından Mâverdi'nin usulde Mu'tezili olduğu ifade edilmiştir. Yâkût el-Hamevî onun fûrûda Şâfiî, usûlde ise Mu'tezili olduğuna işaret etmiş,¹²¹ Zehebî ise Mu'tezili olduğundan¹²² bahsetmiştir. Mâverdi'nin i'tizâl ile ilişkisi hususunda yapılan değerlendirmeler, Şâfiî kimlikli bir şahsın mezhebi kimliğini idealize etmeyi amaçlamaktadır. Özellikle Şâfiî müellifler tarafından birtakım Mu'tezili fikirleri benimsediği gerçeğinin yadsınamaması onu mutlak bir Mu'tezili saymamakla birlikte, kısmen i'tizâlî fikirler benimseyen bir şahıs olarak kabul etmelerine sebebiyet vermiştir.

14. Ebu'l-Fadl el-Hemedâni (ö.489/1096)

Abdülmelik b. İbrahim b. Ahmed Ebu'l-Fadl el-Hemedâni el-Makdisî, aslen Hemedan ehliinden olmakla birlikte Bağdat'a yerleşmiştir.¹²³ Abbâsî veziri Ebû Şücâ er-Rûzrâverî'nin (ö.488/1095) onun kâdiulkudât olmasını şart koştuğu bunun üzerine halife Muktedî-Biemrillah (467/1075-487/1094) tarafından

¹¹⁸ Murat Oral, "el-Mâverdi'nin Mu'tezililiği İthamının Değerlendirilmesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2017), 235.

¹¹⁹ Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 5:270.

¹²⁰ İbn Kesir, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 398; İbn Kadı Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 1:242.

¹²¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 5:1955.

¹²² Zehebî, *Mizan*, 5:188.

¹²³ Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 5:163.

bu görevin ona teklif edildiği ancak bu talebi geri çevirdiği rivayet edilmektedir.¹²⁴

Pek çok ilimde âlim olduğu söylenen¹²⁵ Ebu'l-Fadl el-Hemedâni'nin fıkıh Mâverdi'den tahsil ettiği rivayet edilmektedir.¹²⁶ Mu'tezile ile ilişkisi hususunda şâfiî tabakat yazarlarından Tâceddin es-Sübki, onun "Mu'tezile mezhebi üzere olduğunun" söylendiğine işaret etmiş ancak konu ile ilgili başka bir bilgi vermemiştir.¹²⁷

15. Ebu'l-Kâsım er-Rebbâi (ö.512/1118-19)

İbn Ureybe olarak da bilinen Ali b. Hüseyin b. Abdullah Ebu'l-Kâsım er-Rebbâi, Mâverdi'den fıkıh tahsil etmiş, Mu'tezile'nin şeyhlerinden Ebû Ali b. el-Velid el-Kerhi'den (ö.478/1086)¹²⁸ ise kelim öğrenmiştir.¹²⁹

şâfiî tabakat yazarları tarafından i'tizâl ile ilişkisine işaret edilmiştir. şâfiî müelliflerden Tâceddin es-Sübki, Ebu'l-Kâsım er-Rebbâi'nin kelim ilmini öğrendiği Ebû Ali b. el-Velid el-Kerhi'nin Mu'tezile'nin önderlerinden biri olduğuna işaret etmek suretiyle onun Mu'tezile ile ilişkisinden bahsetmiştir. İbn Kesir ise doğrudan i'tizâl düşüncesini benimsediğini ifade etmiştir. Bununla birlikte her iki müellif de onun i'tizâl fikrinden döndüğüne dair rivayete de eserlerinde yer vermişlerdir.¹³⁰

¹²⁴ İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 17: 35; Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 5:163.

¹²⁵ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, 9:6.

¹²⁶ Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 5:163.

¹²⁷ Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 5:163.

¹²⁸ Ebû Ali b. el-Velid, Ebu'l-Hüseyin el-Basri'den ilim tahsil etmiştir. Yaşadığı çağda Mu'tezile'nin önderlerinden biri olarak bilinmektedir. Ayrıca Hanbeli Ebu'l-Vefâ İbn Akil'in (ö. 513/1119) de ondan ilim aldığı ve sünnetten saptığı zikredilmektedir. Zehebî, *Târihu'l-İslam*, 32:244.

¹²⁹ Zehebî, *Târihu'l-İslam*, 35:67; Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 7:224; Salâhaddin Halil b. Aybek es-Safedi (ö. 764-1363), *el-Vafi bi'l-Vefeyat*, thk. Ahmed el-Arnaut et-Türki (Dâru İhyâi't-Türâs: Beyrut, 2000), 21:21; İbn Kesir, *Tabakâtü's-şâfiyye*, 505.

¹³⁰ Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 7:224; İbn Kesir, *Tabakâtü's-şâfiyye*, 505. Ayrıca bkz. Zehebî, *Târihu'l-İslam*, 35:67.

16. İbn Tûmert (ö.524/1130)

Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh b. Tûmert, Muvahhidûn hareketinin kurucusu olup,¹³¹ Murâbitlar¹³² döneminde tezahür eden bazı fikir ve uygulamalara karşı çıkmıştır. İbn Tûmert'in bunu yaparken özellikle ilmî konularda kendisini geliştirmeye ve farklı bölgelere ilim seyahatleri yapmaya özen gösterdiği anlaşılmaktadır. Kiyâ el-Herrâsî (ö.504/1110), Gazzâlî (ö.505/1111), Ebû Bekir et-Turtuşî gibi pek çok kimseden bu yolculukları esnasında ilim tahsil ettiği rivayet edilmekteyse¹³³ de İbnü'l-Esir tarafından Gazzâlî ile görüşmesinin mümkün olmadığı zikredilmektedir.¹³⁴

İbn Tûmert'in mezhebî kimliği ve görüşleri hususunda ise farklı aidiyetlere işaret edilmektedir. Onun sıfatların ispatı dışında pek çok meselede Eş'arîliği benimserken, sıfatların nefyi ve bunun dışında birkaç meselede Mu'tezile ile muvafık olduğu zikredilmektedir.¹³⁵ İbn Tûmert'in, Eş'arî akidesine dair olan ve Selâhaddin-i Eyyûbî'nin (567/1171-598/1193) iktidara gelişinden sonra Mısır ve Kahire'nin tüm câmilerinde geceleri tesbih vaktinde okunması gelenek haline getirilen *Mürşide* isimli eserin¹³⁶ müellifi olduğu ifade edilmiştir. İbn Teymiyye'nin bu eseri ona nispet ettiği ifade edilmiş ancak rivayeti aktaran Alâî (ö.761/1359) bu iddianın doğru olmadığını çünkü İbn Tûmert'in usûlde Mu'tezile ile muvafık olduğunu, bu eserin ise onlara zıt olduğunu söylemektedir. Tâceddin es-Sübki ise söz konusu rivayeti aktardıktan sonra Alâî'den farklı bir duruma işaret ederek eseri yazan şahıs olması yerine Mu'tezilî olduğuna dair iddiaya karşı çıkmış ve onun Eş'arîliği benimsediğini ve sahih bir akîdeye sahip olduğunu ifade etmiştir.¹³⁷ Ayrıca

¹³¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmîl*, 10:195-200; Arif Aytakin, "İbn Tûmert", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 425.

¹³² V./XI. asrın ikin yarısında Kuzey Afrika ve Endülüs'te hüküm süren bir Berberî hanedanı ve devletidir. Bkz. İsmâil Yiğit, "Murâbitlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31:155-155.

¹³³ Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 6:109; Zehebi, *Târihu'l-İslam*, 36: 106

¹³⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmîl*, 8:654.

¹³⁵ Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 6:117.

¹³⁶ Fatih Y. Ayaz, Aygül Düzenli, "Makrizî ve Mısır'da Eş'arîliğin Yayılmasına Dair Tespitleri", *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1 (2012): 33.

¹³⁷ Tâceddin es-Sübki, *Tabakât*, 8:185.

Tâceddin es-Sübkî tarafından onun fıkhıta Şâfiî'nin, kelimada ise Eş'arî'nin mezhebi üzere olduğu vurgulanmıştır.¹³⁸ Makrizî'nin de İbn Tûmert'in Eşariliği Mağrib'de yaymaya çalıştığına ve hatta muhalefet edenlerin boynunu vurdurduğuna dair söylemleri¹³⁹ onun Eş'arî kimliğini teyit eder görünmektedir.

SONUÇ

Tarihsel süreçte i'tizâl fikri ile ilişkilendirilen bazı Şâfiî şahışlar ile fıkhıta Şâfiiliği benimseyen Mu'tezilî şahışların bulunduğu tespit edilmektedir. Bu şahışlara bakıldığında III./IX. asrın ikinci yarısından itibaren İbn Süreyc gibi bazı i'tizâlî görüşleri benimseyen şahışlar ile bahse konu etkileşimin ilk defa Bağdat'ta ortaya çıktığı tahmin edilmektedir.

Şâfiî-Mu'tezilî veya Mu'tezilî-Şâfiî olarak değerlendirilebilecek şahışlar, III./VIII. asrın ikinci yarısından VI./XII. asrın ikinci yarısına kadar farklı coğrafî bölgelerde, farklı ilim çevrelerine mensup olan ve muhtelif siyasî unsurlarla etkileşim içerisinde bulunan kimselerdir. Şahışların ilim merkezleri incelendiğinde coğrafî olarak hususiyetle Bağdat, Nişabur ve Cürçân gibi Őehir ve bölgelerin söz konusu olduğu, etkileşimin merkezinin ise Bağdat olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu şahışların önemli bir kısmı Büveyhî hakimiyetinin hüküm sürdüğu Bağdat'ta yaşamış veya bu bölgede ilim tahsil etmiştir. Bu bağlamda Nişabur da söz konusu şahışların önemli ilim merkezleri arasında dikkati çekmektedir. Nitekim Ebü'l-Hüseyin et-Tavâifi, Ebu'l-Kâsım ed-Dârekî, Ebü'l-Hasen et-Tarsusî gibi Şâfiî-Mu'tezilî şahışlar burada eğitim görmüşlerdir. Bu noktada Ebü Sehl ez-Zeccâcî (IV./X.asır), Ebü Nasr Muhammed b. Sehl (ö.388/998) gibi Hanefî-Mu'tezilî şahışların da aynı zaman diliminde bu bölgede ilim tahsil etmesi, Nişabur'daki fıkıh mezheplerinin Mu'tezile ile yakın ilişki içerisinde olduğunu göstermesi aşışından dikkate değerdir.

Şâfiilik-Mu'tezile etkileşimi aşışından önem arz eden bir diğer unsur ise III./IX. asrın ikinci yarısında Bağdat'ta Abbasî hakimiyeti

¹³⁸ Tâceddin es-Sübkî, *Tabakât*, 6:109.

¹³⁹ Takiyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrizî (ö. 845/1442), *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hitât ve'l-Âsâr*, thk. Muhammed Zeynuhum, Muhammed eş-Şarkâvî (Kahire: Mektebe Medbûla, 1998), 3:390.

altında başlayan etkileşimin, Büveyhiler döneminde güçlenmiş olmasıdır. Bu süreçte vezir Sahib b. Abbâd'ın Mu'tezile lehine uygulamaları neticesinde Şâfiî şahıslar nezdinde Mu'tezile'ye yönelik ilginin arttığını söylemek mümkündür. Nitekim bu süreçte i'tizâl ve Şâfiî fikhını bir arada benimseyen ulemadan Ebü'l-Hasen el-Cürcânî, Ebû Bişr el-Cürcânî, Kadı Abdülcebbâr ve Maverdî gibi şahıslar devlet nezdinde önemli görevlere getirilmişlerdir. Bu dönemde yaşayan diğer Şâfiî-Mu'tezililerin Büveyhilerin hüküm sürdüğü Bağdat bölgesindeki mevcudiyetleri de dikkate değerdir.

İ'tizâl fikri nispet edilen şahısların yaklaşık dört asır boyunca incelenen örneklerinde Büveyhiler döneminde göreve getirilme, Bağdat ve Nişabur'da ilmî manada öne çıkma gibi ortak bazı vasıflardan bahsedilmekle birlikte benzer özelliklere sahip, aynı ilim geleneğinden gelen tek bir yapıdan bahsetmek mümkün görünmemektedir. Bu şahısların bir kısmı mütekellim vasfıyla öne çıkarırken, diğer bir kısmının özellikle Şâfiîlik içerisindeki konumları düşünüldüğünde fakih kimliklerinin öne çıkarıldığı görülmektedir. Şâfiî ashabın bu şahıslara yaklaşımında da bazı farklılıklar mevcuttur. Mesela Kadı Abdülcebbâr, hem Mu'tezilî, hem de Şâfiî kimliği ile mezhep mensupları tarafından kabul görmektedir. Bu konumuna binaen özellikle Şâfiî gelenek tarafından onun Mu'tezilî kimliğini ifade etme hususunda sakınca görülmemiştir. Bununla birlikte Şâfiî gelenek içerisinde i'tizâl ile ilişkilendirilen bazı şahıslar için ise savunma çabasının mevcut olduğu görülmektedir. Bu şahıslarla ilgili olarak Şâfiî müellifler tarafından i'tizâlden dönmelerine rağmen eserlerinde eski fikirlerinin yer aldığı veya i'tizâl ile ilişkilendirilmelerinin ithamdan ibaret olduğu şeklinde bazı değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir. Mu'tezilî tabakatlarda söz konusu şahıslarla ilgili algının ise şahısların kelamî kimliklerine, fakih kimliklerine nazaran daha fazla değer atfedilmekle birlikte genellikle olumludur. Mu'tezilî ve Şâfiî biyografi kitapları mukayese edildiğinde ise farklı bir sonuç ile karşılaşılacaktır. Bu eserlerde işaret edilen i'tizâl ile Şâfiî fikhını bir araya getiren şahısların listesi her iki gelenek tarafından kabul gören Kadı Abdülcebbâr örneği dışında birbirleriyle uyuşmamaktadır. Bu uyuşmazlık ise Mu'tezilî ve Şâfiî müelliflerin, i'tizâlî ya da Şâfiî fikhını benimsemeye kabul ettikleri ölçütlerin farklı olmasından kaynaklanıyor olmalıdır.

Sonuç olarak i'tizâl fikri ile Şâfiî fikhını bir arada benimseyen şahısların tarihsel süreçteki varlıkları bir gerçekliktir. Bunun yanında söz konusu şahıslar arasında farklı mezhebî eğilimlere ait görüşleri benimseyip eklektik bir düşünce yapısına sahip olan kimselerin de yer aldığı görülür. Bu durum ise yalnızca Şâfiilik-Mu'tezile etkileşimine değil, mezhepler arası geçişlilik fikrine ve farklı görüşleri bir arada benimseyen müstakil/bağımsız şahısların varlığına işaret etmesi açısından dikkate değerdir. Bu şahısların varlığı, sınırları belirli, durağan, değişim ve dönüşüme kapalı bir şekilde yapılan mezhep tanımlamasının aksine tarihsel süreçte canlı, değişip dönüşebilen, farklı görüşler ile etkileşime giren bir mezhep algısının mevcudiyetini göstermesi açısından son derece önemlidir.

KAYNAKÇA

Abbâdi, Ebu'l-Asım. *Tabakâtu'l-Fukahâ eş-Şâfiyye*. Thk. Gösta Vitestam. Leiden: Brill, 1964.

Akoğlu, Muharrem. *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*. Ankara: İlahiyat: 2008.

Aslan, İbrahim. "Mu'tezilî ve Hanefî Söylemlerin Etkileşimi Üzerine". *Journal of Islamic Research* 27/1 (2016): 78-89.

Aydınlı, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs, 2018.

Alibekiroğlu, Fatmanur. *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi*. Doktora tezi. Çukurova Üniversitesi, 2018.

Ay, Mahmut. "Mu'tezilizm'den Arta Kalan Mu'tezile", *Kelam Araştırmaları* 9:1 (2011): 57-76.

Ayaz, Fatih Y.- Düzenli, Aygül. "Makrîzî ve Mısır'da Eş'arîliğin Yayılmasına Dair Tespitleri". *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2012): 25-39.

Aytekin, Arif. “İbn Tümert”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20: 425-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkahir b.Tahir. *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Fırak)*. Trc. E.Ruhi Fığlalı. İstanbul:Kalem Yayınevi, 1979.

Cüşemî, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme. *Risâletu İblis ila İhvânihi'l-Menâhis*. Thk. Hüseyin el-Müderrişî. Beyrut: Dârü'l-Müntehabi'l-Arabî, 1995.

Çelebi, İlyas. “Sâhib b. Abbâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35:512-515. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Fahredden er-Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Mefâtihu'l-Gayb et-Tefsîru'l-Kebir*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.

Fahredden er-Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Menâkibu'l-İmam eş-Şafî*. Thk. Ahmed Hicâzî es-Sakka. Kahire: Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, 1986.

Günel, Fuat. “Cürcânî, Ebu'l-Hasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8:132-133. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Hâkim en-Nisâbüri, Ebû Abdullâh ed-Dabbî et-Tahmânî (ö. 405/1014). *Târîhu Nisâbur Telhîsu Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ahmed el-Ma'rûf*. Tahran: Kitâbhane İbn Sinâ, ts.

Hallaq Wael b. “Şafîî Hukuk İlminin Baş Mimarı mıydı?”. *Sünnî Paradigmanın Oluşumunda Şafîî'nin Rolü*. Trc. İ. Hakkı Ünal, Haz. Hayri Kırbasoğlu. Ankara: Kitâbiyât, 2000.

Hansu, Hüseyin. “Haber Tartışmaları Bağlamında Şafîî-Mu'tezile İlişkileri”, *Uluslararası İmam Şafîî Sempozyumu (7-9 Mayıs 2000)*. Ed. Mehmet Bilen. 270-291. İstanbul: Kent Işıkları, 2012.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali B. Sabit. *Târîhu Bağdâd*. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbu'l-İslâmî, 2001.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasen. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. Thk. Muhibbuddin Ebi Said Ömer b. Garâme. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1996.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasen. *Tebyñnü Kezibü'l-Müfteri*. Dımaşk: Dârü'l-Fıkr, ts.

İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali. *Lisânu'l-Mizân*. Thk. Abdulfettah Ebü Gudde. Beyrut: Mektebetu'l-Matbuâti'l-İslâmiyye, 2002.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâi Ebnâi'z-Zamân*. Thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru Sadr, 1977.

İbn Kadı Şühbe, Ebü'l-Fazl Bedrüddin. *Tabakâtü's-Şâfiyye*. Thk. Hâfi Abdülhalim Han. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifil-İslâmiyye, 1979.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Ömer. *Tabakâtü's-Şâfiyye*. Thk. Abdülhafız Mansur. Beyrut: Dâru'l-Medâri'l-İslâmi, 2004.

İbn Kutluboğa, Ebu'l-Fidâ Zeynuddin Kâsım. *Tâcu't-Terâcîm*. Thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf. Dımaşk: 1992.

İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî Târîhü'l-Mülûk ve'l-Ümem*. Thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ vdğr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzüddin. *el-Kâmil fi't-Tarih*. Thk. Muhammed Yusuf Dekkâk. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. *Tabakâtu'l-Mu'tezile*. Thk. S.D. Wilzer. Beyrut: 1987.

İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebi Yâkub. *el-Fihrist*. Thk. Rızâ Teceddüd. Tahran: Marvi Ofset, 1971.

İbnü's-Salâh eş-Şehrêzûrî, Ebü Amr Takîyüddin. *Tabakâtu'l-Fukahâ'i's-Şâfiyye*. Thk. Muhyiddin Ali Necib. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1996.

Kâ'bî, Ebu'l-Kâsım el-Belhî. *Kitâbu'l-Makâlât ve meahu Uyûni'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*. Thk. Hüseyin Hansu-Râcih Kürdî-Abdülhamid Kürdî. İstanbul:Kuramer, Amman: Dâru'l-Feth, 2018.

Kadı Abdülcebbâr, Abdülcebbâr b. Ahmed. *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl*. Thk. Hadr Muhammed. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.

Kadı Abdülcebbâr, Abdülcebbâr b. Ahmed. *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile* içerisinde. Thk. Fuad Seyyid. Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1986.

Kallek, Cengiz. "Kaffâl, Abdullah b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24:146. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Kırbaşoğlu Hayri "İslami İlimlerde Şâfiî'nin Rolü Üzerine". *İslâmiyat* 2/1 (1999): 15-35.

Koloğlu, Orhan, "Behşemiyye-İhşidiyye Çekişmesi: Kısa Bir Tarihsel Çekişme", *UIFD*, 18/2 (2009):285-298.

Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv. Kahire: Hicr Li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1993.

Macit, Yüksel. "Mu'tezile'nin Fıkıh Usûlündeki Yeri ve Etkisi". *Marife* 3/3 (2003): 73-82.

Makdisî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *Ahsenü't-Tekâsim*. Nşr. M. J. De Goeje. Leiden: Brill, 1906.

Makrizî, Takiyyüddin Ahmed b. Ali. *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*. Thk. Muhammed Zeynuhum, Muhammed eş-Şarkâvî. Kahire: Mektebe Medbûla, 1998.

Melchert, Christopher. *The Formation of The Sunni Schools of Law, 9th-10th Centruies C.E.* Leiden: New York: Köln: Brill, 1997.

Oral, Murat. "el-Mâverdî'nin Mu'tezililiği İthamının Değerlendirilmesi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2017): 231-258.

Öz, Mustafa. "İbnü'l-İhşid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21:94-95. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Özaydın, Abdülkerim. "Kündürî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26-554-55. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Özen, Şükrü. *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*. İstanbul 2001.

Özen, Şükrü. "İbn Süreyc, Ebü'l-Abbas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10-363-366. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Safedî, Salâhaddin Halil b. Aybek. *el-Vaî bi'l-Vefeyat*. Thk. Ahmed el-Arnâvut et-Türki. Dâru İhyâi't-Türâs: Beyrut, 2000.

Seâlibî, Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed. *Yetimetu'd-Dehr fi Mehâsinu Ehlu'l-Asr*. Thk. Müfid Muhammed Kumeyhâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983.

Sehmî, Ebu'l-Kâsım Hamza b. Yusuf. *Târihu Cürcân*. Nşr. Muhammed Abdulmuîd Han. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987.

Sem'ânî, Ebû Mansûr et-Teymî. *el-Ensâb*. Thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî. Beyrut: Dârü'l-Cenân, 1988.

Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer. *Kavâtu'u'l-Edille fi'l-Usûl*. Thk. Abdullah b. Ahmed b. Hafız el-Hakemî. Riyad: Mektebetu't-Tevbe, 1998.

Sübki, Tâcüddîn Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Ali. *el-İbhâc fi Şerhi'l-Minhâc*. Thk. Şaban Muhammed İsmâil. Kahire: Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, 1981.

Sübki, Tâcüddîn Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Ali. *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*. Thk. Mahmud Muhammed ed-Tenâhî, Abdu'l-Fettâh Muhammed el-Hulv. Kahire: Dâru İhyâu Kütübü'l-Arabiyye, ts.

Süyûtî, Ebu'l-Fazl. *Buğyetü'l-Vuât fi Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Kahire: İsa el-Bâbî el-Halebi: 1964.

Şirâzî, Ebû İshak. *Tabakâtü'l-Fukaha*. Thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'r-Râid el-Arabî, 1979.

Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa. *Miftahu's-Saâde*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.

Yâkût el-Hamevî, Ebi Abdillâh Şihâbüddin. *Mu'cemu'l-Udebâ*. Thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.

Yiğit, İsmâil. "Murâbitlar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31:155-155. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yurdağür, Metin. "Kadı Abdülcebbâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24:103-105. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Ali Ebû Zeyd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*. Thk. Ali M. Muavvaz vdğr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Târihu'l-İslam*. Thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1988.